

In *Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives* (pp. 249-252).

9. YUSUPOV, O. (2022). ПРОБЛЕМЫ РАЗНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ ОБРАЗОВ В

ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 2(1), 51-54.

10. Sulaymanova, N. D. (2015). COMPARATIVE INVESTIGATION OF LOCATIVE ADESSIVE ELEMENTS IN THE STRUCTURE OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. In *DEVELOPMENT OF THE SPOKEN AND WRITTEN LANGUAGE AT THE CURRENT STAGE OF THE INTENSIVE INFORMATION TURNOVER* (pp. 12-13).

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТИПОЛОГИЯСИ

SamDCHTI, 1-kurs magistranti
Xotamova Marg'uba Farxodovna

Аннотация: Ҳозирги тилшуносликдаги истиқболли йўналишларидан бири мазмуний синтаксисдир. Маълумки, кейинги йиллардаги жаҳон тилшунослиги тилнинг мазмун томонини актив ўрганишнинг кучайиши билан характерланади. Аслида тилни бундай ўрганиш тилшуносликда жуда илгари, қадимги даврдаёқ бошланган, лекин унда асосан, сўзнинг маъносини ўрганиш билангина (лексикография) чегараланилган. Бевосита гапнинг мазмуний жиҳатларини ўрганиш нисбатан кейинги пайтларга тўғри келади.

Калит сўзлар: лексикогфия, тилшунослик, синтаксис, гап, прагматика, семантика.

Инсоннинг билиш фаолияти бевосита, энг аввало, тилнинг мазмун томони (семантикаси) билан боғлиқ. Лозана (Швейцария) университети ва Париждаги Олий амалий мактабнинг профессори Муртазо Махмудян таъкидлаганидек, “Тил, ўзтаърифига кўра, инсоният тажрибасининг барча соҳаларини қамраб олмоғи лозим”. Айни чоқда, тилнинг тафаккур билан боғлиқлиги, айниқса, гап (жумла) тузиш жараёни ва гап мазмунини идрок этишда яққол кўринади. Воқеаларнинг намоён бўлиш шакли билан моҳияти бевосита мос келганда эди, у ҳолда бошқа фанларга зарурат қолмас эди. Ҳар қандай фан каби тилшуносликнинг ҳам бош мақсади тил ҳодисаларининг шакли ва мазмуни ўртасидаги муносабат қонуниятларини излаш ва изоҳлашдан иборат. Тил бирликларининг шакли ва мазмуни ўртасидаги муносабат эса жуда мураккабдир. Тилшунос С.Д.Кацнельсон фикрича: “Грамматиканинг катта қисмини сув остида яширинган муз тоғи билан қиёслаш мумкин”. Яширин грамматик шаклларни тадқиқ этиш учун тилнинг мазмуний томонларини таҳлил этишга қаратилган янги методлар зарур. Зеро, гапнинг мазмунини ташкил этувчи маъно қисмларининг барчаси бир хил тарзда тил бирликларида бевосита ўз ифодасига эга бўла олмайди, айрим маънолар гапда бевосита ифодаланади. Тилшунослигимизда ҳам ҳозиргача бевосита тил бирликларида ўз ифодасига эгабўлган маъноларгина ўрганилиб келинган эди, яъни «муз тоғининг сув юзасидаги кичкинагина қисми» тадқиқ этилмокда, асосий катта қисми эса тадқиқотчилар назариясидан четда қолмокда.

Аслида мазкур ибора бир тушунчанинг ифодаси, гап эса, табиийки, икки тушунча ўртасидаги муайян муносабат асосидагина шакллана олади. Кўринадики, айни гап қўшма эмас, балки содда гапдир. Бу уринда мазмун ва шакл ўртасидаги номутаносибликнинг тадқиқотчи томонидан ҳисобга олинганлиги айни ҳулосанинг ғайриилмий бўлиб қолишига олиб келган. Бундай адашишнинг илдизлари тил фалсафаси ва тил тузилиши мантиқий жиҳатларининг тилшунослигимизда етарли тадқиқ этилмаганлигига ҳам бориб тақалади.

Тил ҳодисаларини тадқиқ этишда бизда анъанага айланган бундай йўл, яъни шаклдан мазмунга бориш айни ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри ва ҳолисона очишга имкон бермайди. Бунинг устига тил бирликларининг (сўз, грамматик шакллар, кейинрок эса гап) мазмун томони (семантикаси) бу бирликнинг бошқа бирликлар билан муносабати асосида эмас, балки алоҳида-алоҳида, чегараланган ҳолда олиб тадқиқ этилади. Бу бирликларнинг “атрофи” деярли ҳисобга олинмайди. Таъкидлаш лозимки, шаклдан мазмунга қараб борилганда, лисоний жиҳатдан бевосита ифода қилинмайдиган, аммо тегишли тил бирликларининг ўзаро муносабатлари ва бошқа омилларга кўра, тасаввур қилинадиган маъно ва мазмун узварининг очилмай қолиши шубҳасиз. М.Махмудяннинг фикрича, тил бирликлари (сўз, гап) доирасидан ташқарига чиқмайдиган семантик тадқиқот бир ёқлама бўлиб, у муваффақиятсизликка маҳкумдир.

Шунга қарамасдан, узоқ вақтлар давомида, афсуски, тилшуносликда, айниқса, синтаксисда яна шу йўл устунлик қилиб келади. Тилшунослик тараққиёти учун салмоқли ҳисса қўшган олимлардан бири мана бундай деб ёзади: “Бир составли гаплар доирасида бошбўлақларнинг табиатига кўра ажратилган гапларнинг иккинчи тури кесимсиз гаплардир...

Бош бўлакнинг ўзидан иборат булиш кесимсиз гапларнинг асосий структурал белгисидир”. Бунда winter, snow, fire каби инглиз тилидаги атов гаплар назарда тутилган. Мутлак ҳақиқат шуки, передикатсиз (демак, кесимсиз) гапйук,бу ҳақиқат Аристотелдан бошланган. Юкоридаги гаптурларида ҳам субъект эмас (субъект-айни нутқ шароитининг ўзи), балки предмет ифодаланган. Фақат бу ифода кўпроқ эгани ифодаловчи шакл (бош келишигидаги от ёки отлашган сўз), холос. Лекин мазкур талқинда фақат шаклгина ҳисобга олинган, шунинг учун ҳам хулоса ғайриилмий чиққан. Аслида бирор-бир тилда кесимсиз гапмавжуд эмас. Мантиқан бу мумкин ҳам эмас.

Айни йўлнинг тескараси, яъни мазмунан шаклга бориш ҳам тўғри хулоса чиқаришга имкон бермайди. Хамонки шакл ва мазмун диалектик бирликда экан, илмий тадқиқотда уларнинг ҳар иккаласи ҳам тўлиқҳисобга олинмоғи шарт. Бужихатдан гапдай мураккаб лисоний бирликни ҳолисона тадқиқ этишда айтиб ўтилган янги йуналишнинг номи ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин. У “семантик синтаксис”, “синтактик семантика” каби номлар билан аталади. Ҳарқалай, уларнинг биринчи номланиш маъқулроқ, чунки унда синтаксиснинг асосийлиги таъкидланган.

Мазмуний синтаксисда қуйидаги уч тушунча ва уларнинг ўзаро алоқаси жуда муҳимдир: 1) синтактика (синтаксис), 2) семантика ва 3) прагматика

Синтаксис-юнонча: “тузилган, қурилган”;

Семантика-юнонча: “ифодаланган, ифодалаш”;

Прагматика - юнонча: “амалга оширилган, бажарилган иш” демакдир.

Бу уч тушунча бир-бири билан у ёки бу тарзда қўлланган бўлиб, тилнинг мазмун томонини ўрганиш уларнинг учаласининг ҳам назаридан қочмаслиги лозим. Бугунги кунда маълум бўлиб қолдики, мазмуний синтаксис йуналишидаги ҳарқандай тадқиқот, агар у ана шу уч тушунчага асосланмас экан, ҳеч қачон ҳолис ва илмий хулосага кела олмайди.

Тилшунос Ю.С.Степанов таъкидлаганидек, “семантика” белгилар(тил бирликлари)нинг улар ифода этган нарсаларга муносабати, “синтактика” белги (тил бирлиги)нинг белги (тил бирлиги)га муносабати, “прагматика” эса белги (тил бирлиги)нинг тилда фойдаланувчига муносабатини назарда тутди. 90-йиллардан кейин тил бирлиги ва тил эгаси ўртасидаги муносабат масаласи эса ўрганила бошланди. Натижада тилнинг, хусусан ўзбек тилининг гносеологик (билиш), эстетик ва бошқа бир қатор имкониятларини очиб беришга интилиш кучайди. Аслида тилшуносликнинг яхлит мақсади тил, ташқи олам ва тил эгаси ўртасидаги муносабатнинг моҳиятини тадқиқ этишга бориб тарқалмоғи лозим. Бусиз жонли нутқни, инсоннинг тафаккур оламини ҳолис ва чуқур идрок этиш мумкин эмас. Бу борада тилшуносликда пайдо бўлган янги йўналиш антропоцентризмга қизиқиш ортиб борди.

Айтиш лозимки, мазмуний синтаксисда маъно, семантик маънолар қаторида прагматик маъно ҳамфарқланмоғи керак. “Прагматик маъно” деганда,сўз ёки гапнинг муайян нутқ вазиятидан олинадиган маъноси тушунилади. Тил бирликлари прагматикага кўра тегишли нутқ шароитида бутунлай бошқа маъно касб этиши ёки бевосита маънога эга бўлмаган бирликлар маънога эга бўлиши мумкин.

Прагматикадаги муҳим ўринлардан бири сўзловчи ва тингловчи учун маълум бўлган умумий билимлардир. Бу билимлар тилшуносликда “пресуппозиция” номи билан юритилади. Масалан, атоқли отлар конкрет маънога эга эмас, улар ўз маъносини прагматика асосида тағбилимга кўра олади.

Кўринадикки, гап ҳақидаги ҳар бир талқин, агар тағбилимлар ҳисобга олинмаса, тўлиқ бўла олмайди. Шундай экан, тилшуносликда “Тағ билимлар ва гап” мавзусида муфассал тадқиқот олиб бориш мақсадга мувофиқ.

Ҳар қандай гапда объектив ва субъектив мазмун фарқланади. Объектив мазмун гапнинг асосини ташкил этади, субъектив мазмун эса унинг устида жойлашади. Содда ва қўшма гапларда бу мазмун турларининг ўзаро муносабати ўзига хос тарзда кечади. Масалан, қўшма гап қисмларининг бирида субъектив мазмун, бошқасида эса объектив мазмун ифодаланиши мумкин.

I think he will come today.

Биринчи қисмда субъектив, иккинчи қисмда эса объектив мазмун ифодаланган. Бу гап мазмунан: *Tom's mind he will come*– гапига тенг, лекин бу гап содда гап ҳисобланади. Бундай ҳолларда шакл ва мазмун ўртасида номуносивлик юзага келади. Айни ҳолатларда ҳам тилнинг ўзига хос қонуниятлари намоён бўлади. Уларни чуқур тадқиқ этиш ҳам мазмуний синтаксис учун аҳамиятлидир.

Мазмуний синтаксисга ҳам узвий таҳлил (компонент таҳлил методи олиб кирилиши) мақсадга мувофиқ. Гап мазмунининг турларга ажратиб таҳлил этилиши жуда кўп янги қонуниятларни очиш имконини беради. Бундай йўналишда рус тилшунослигида илк қадамлар бошланган. Улардаги қарашларга кўра, масалан:

The teacher came into the room гапида кучсиз ифодаланган: «хабар», «тасдик», «хаққонийлик» (модаллик) каби маъно турлари (семалар)ни ажратиш мумкин. Айни пайтда, «шахс», «ҳаракат», «макон» ва шу каби аниқ ифодаланган маъно турларини белгилаш мумкин.

Мазмуний синтаксисда бу метод асосида гаплар ўрганилса, гапнинг ифода мақсадига кўра турлари билан боғлиқ айрим масалалар ҳам ойдинлашади. Масалан, бизда анъанага кўра, дарак, сўроқ ва буйруқ гаплар фарқланади.

I wish he would not leave.

May be he would not leave каби гаплар ҳам дарак гаплар сифатида каралади.

ЖАСЛАРДЫҢ РУЎХЫЙ ДҮНЬЯСЫН БАЙЫТЫҰДА ГАЗЕТА ТИЛИНИҢ ӘҲМИЙЕТИ («Қарақалпақстан мәденияты» хәм «Устаз жолы» газеталары мысалында)

Гулнара Каллибекова Палбековна
Қарақалпақ мәмлекетлик университети
ассистенти, Нөкис қаласы.

Аннотация. Газета тилиниң тематикасы рәнбә-рәң. Газетада берилген хәр бир текст, факт хәм санлар дурыс хәм анық газета оқыўшысына жеткериледи. Жәмийеттиң тийкарғы күшлери саналған жаслардың интеллектуал қәбилетин, руўхый дүньясын, жазба саўатханлығын жетилистирийде, тил үйретиўде газета тили әҳмийети жоқары.

Гилт сөзлер: газета, газета тили, текст, факт, сан, сораў гәп, нақыл-мақал, интервью.

Тил билими изертлеўшилері хәр бир мәселени үйрениў процессинде теориялық тийкарды, көзқарасларды, белгиленген классификацияларды басшылыққа алады. Соның менен бирге, оларды дәлиллеп көрсетиўде жазыўшы-шайырлардың дөретиўшилиги хәм газета тилине мүрәжәт етеди. Себеби, газета тилиниң тематикасы рәнбә-рәң. Газетада берилген хәр бир текст, факт хәм санлар дурыс хәм анық газета оқыўшысына жеткериледи. Жәмийеттиң тийкарғы күшлери саналған жаслардың интеллектуал қәбилетин, руўхый дүньясын, жазба саўатханлығын жетилистирийде, шет тиллерин үйретиўде газета тили хәр дайым үлги болып хызмет етпекте. Газета оқыўшысының итибарын тартыўда «Қарақалпақстан мәденияты» хәм «Устаз жолы» газеталарында бир қатар рубрикалар бар екенлигин атап өтиўге болады. Мысалы: «Хош хабар», «Үмитли жаслар», «Мүнәсибет», «Шаңарағым - алтын уям», «Өмир сынақлары», «Тәрбия», «Миллий мийрас», Дабыл қағамыз» хәм «Мәнаўият» рубрикалары шөлкемлестирилген.

Баспасөз бетлеринде инсан қәдири, жас әўладты кәмил инсан етип тәрбиялаў жолында үгит-нәсият етип атырған темалары дыққатқа ылайықлы. Олардың атамаларына итибар қаратамыз. Мысалы: «Устаз жолы» газетасында 2018-жыл 18-август №32-33-санында «Тәрбия» рубрикасында «Ата даңқы менен ул өседі», «Атамның сабағы», «Мийнеттиң рәхәти татлы», «Әке дуўасы», «Сәхәрде турыўда берекет бар», «Өтирик сөз» атамаларындағы мақалалар берилди.

Бирдей хәрип пенен басланған сөзлер. Және де, газета оқыўшысының итибарын тартыўда «Қарақалпақстан мәденияты» газетасы бирдей хәрип пенен басланған сөзлерден мақала (хабар) атамаларында пайдаланған. Мысалы: «Жас жыраў және жеңимпаз», «Таңлаўдан табыс пенен» («Қарақалпақ мәденияты» 2018-жыл 7-апрель №15-16.), «Жүреклерге жақын жазыўшы», «Талантлылар таңланды» («Қарақалпақ мәденияты» 2018-жыл 8-март №10-11.), «Театрда танылған талант» («Қарақалпақ мәденияты» 2018-жыл 28-март №13-14).

Сораў гәпке қурылған мақалалар атамасына итибар қаратамыз. Мысаллар: «Машқалалар қалай шешимин таппақта?» атамасындағы рубрика сораў гәпке қурылған («Устаз жолы» 2018-жыл 4-август №30-31). «Таңғы төрттеги оқыў тестте қандай нәтийже берди?», «Перзентиниз мектепке барыўға таяр ма?» («Устаз жолы» 2018-жыл 18-август №32-33). «Газетаңызды басшылар оқый ма өзи?» (Г.Тажетдинова. «Устаз жолы» 2018-жыл 21-июль №28-29), «Қалай оптимист болыў мүмкин?» (Ж.Жумабаев. «Устаз жолы» 2018-жыл 21-июль №28-29). «Мектепке ким жуўапкер?» (Қ.Жумағалиева. «Устаз жолы» 2018-жыл 7-июль №27). «Жаңа үлгидеги айдаўшылық гүўалығы. Ол қандай талапларға жуўап береді?» (Г.Тажетдинова. «Устаз жолы» 2018-жыл 21-июль №28-29). «Заман талабы ма ямаса кеўил қәлеўи ме?» («Устаз жолы» 2018-жыл 7-июль №27). «Устаз...» маған не берди?», «Қабыллаў тәртибинде қандай жаңалық?» («Устаз жолы» 2018-жыл 30-июнь №26).

Журналистлердиң нақыл-мақаллар хәм турақлы сөз дизбеклеринен пайдаланыўы. Газетаның арнаўлы хабаршылары ямаса журналистлери өз дөретиўшиликлеринде нақыл-мақаллардан да өнимли пайдаланғанлығы дыққатқа ылайықлы.

1. «Устаз жолы» газетасы 2018-жыл 21-июль, №28-29-санында журналист Қундыз Жумағалиева «Өмир сынақлары» рубрикасында «Гәплет уйқысынан оятты...» хәм Мүнәсибет»